

ORTA TÜRKÇEDE 'ZIRH, KALKAN' ANLAMI TAŞIYAN BAZI SÖZCÜKLER

Ersin TERES*

ÖZET

Bu makalede Orta Türkçe döneminde zırh ve kalkan anlamı taşıyan bazı sözcükler üzerinde durulacaktır. Savaşta bedeni korumaya yarayan bu aletler için Orta Türkçe metinlerinde hangi adların verildiği, hangi bağlamlarda kullanıldıkları, sözcüklerin etimolojileri ve günümüz Türk Dillerindeki durumları bu makale çerçevesinde ortaya konulacak alt başlıklardır.

Anahtar Kelimeler: *Kalkan, Zırh, Orta Türkçe*

SOME WORDS WHICH MEAN ARMOR AND SHIELD IN MIDDLE TURKIC

ABSTRACT

In this article, we will focus on some words which mean armor and shield. We will put forth these instruments' names, etymology of words and their status in the modern Turkish language and so on.

Key Words: Armor, Shield, Middle Turkic

GİRİŞ

Dünya tarihinde savaşçı olma özellikleriyle bilinen Türkler geliştirdikleri saldırı ve savunma taktikleri ile bu alanda öncü milletlerden olmuşlardır. Türklerin savaş için geliştirdikleri taktiklerin yanında savaş aletlerini kullanma konusunda da oldukça usta oldukları yazılı ve sözlü kaynaklarda yer almaktadır. Türklerin savaşta kullandıkları temel silah "ok"tu. Türk orduları içerisinde atlı okçular en önemli birlikleri oluşturmaktaydı. *Ok* dışında *yay*, *mızrak*, *kargı*, *kılıç*, *hançer* gibi aletler de Türklerin savaşta en çok kullandıkları

* Arş. Gör., Yıldız Teknik Üniversitesi, Türk Dili Anabilim Dalı,
esogutlu@gmail.com

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

aletlerdi. Bunların yanında savaşta savunma amaçlı kullanılan savaş aletleri de vardı. Bunlar arasında da *zırh*, *gürz*, *kalkan*, *miğfer* gibi aletleri sayabiliriz.

Bu makalede Türklerin savaşta savunma amaçlı kullandıkları aletler üzerinde duracağız. Bu bağlamda Orta Türkçe metinleri içerisinde yaptığımız tarama sonucunda 'zırh, kalkan' anlamını taşıyan pek çok sözcüğe rastladık, ancak burada yalnızca *küpe*, *kuyak* ve *tura* sözcüklerini ele alacağız. Savaşta bedeni korumaya yarayan bu aletler için Orta Türkçe metinlerinde hangi adların verildiği, sözcüklerin hangi bağlamlarda kullanıldıkları, etimolojileri ve günümüz Türk Dillerindeki durumları bu makale çerçevesinde ortaya konulacak belli başlı konulardır.

1. Burada ele alacağımız sözcüklerden ilki *küpe* 'küçük metal halkalardan yapılan zırh'dir.

İlk defa Orta Türkçede rastladığımız *küpe* sözcüğü için Orta Türkçe metinlerinden DLT'de "Zırha ve kalkana verilen genel addır. Bu iki sözcüğü ayırt etmek için 'zırha, cebeye' *kübe yarık*, 'demir göğüslüğe' *say yarık* denilir." şeklinde bir açıklama yer almaktadır.

Codex Cumanicus'ta *kübe* I 'kulağa takılan halka' ve 'savaşta giyilen örme zırh' anlamında kaydedilmiştir. Tuna Bulgarcasında da *Estrugin / Estrügin küpe* biçiminde bileşik yapının içinde görülmektedir. Bu bileşik yapının anlamı 'Estergon işi zırh' şeklinde verilmiştir (Tekin 1987, 39). *İbnü Mühenna Lugati*'nde 'zırh' (Rif. 173) anlamıyla kaydedilen sözcük Çağatayca dönemine ait bir *Kur'an Tefsirinde* de bu anlamıyla geçmektedir .

ta biz saklagay-biz va hafs ta bile okur ya'ni ta saklagay küpe sizlerni (men basikum) sizlerniñ uruşuñızdın

(ÇKT: 27b24)

Sözcüğün kökeni hakkında değişik kaynaklarda çeşitli açıklamalara yer verilmiştir. *Dîvânu Lûgati't-Türk*'ün İngilizce çevirisi olan Dankoff-Kelly yayınındaki *küpe* maddesinde *küpe yarık* yapısı için *coat of mail* 'zırh' karşılığı verilmiştir (Dankoff ve Kelly 1985, 114). DTSI'deki *kübe* maddesinde *küpe yarık* yapısının 'metal zırh' anlamında kullanıldığı belirtilmiştir (Nadelyaev vd. 1969, 322). Clauson ise sözcüğün aslında 'kulağa takılan küçük metal halka' anlamında yer aldığını, ama *küpe yarık* bileşik yapısının 'metal halkalardan yapılmış zırh' anlamında kullanıldığını belirtmiştir. Clauson sözcüğün kökeni ile ilgili herhangi bir bilgi vermemiştir, ancak Doerfer'i kaynak göstererek Moğolcaya Farsçadan geçen *kühe*

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

sözcüğünün Türkçeden erken dönem bir alıntı olabileceğini aktarmıştır. Ayrıca, Clauson, sözcüğün Çağataycada *köbe* ‘kenar, dantelâ’ biçiminde yer aldığını, ancak *Mukaddimetü'l-Edeb*'in Çağatayca çevirisinde Moğolcaya *kühe* biçiminde alıntılanan sözcüğün geçtiğini de ifade etmiştir (Clauson 1972, 687b).

Bugün de kullandığımız *küpe* sözcüğü Türkiye Türkçesinde yalnızca “kulağa takılan süs eşyası” anlamında kullanılmaktadır. Günümüzde bazı Türk dili ve lehçelerinde ‘demir gömlek, zırh’ anlamıyla yaşadığı görülmektedir. Nog. *kübi* ‘demir gömlek’; Blk. *kübe* ‘demir gömlek’. Diğer Türk Dillerinde kulağa takılan küpe için *sırğa* (< *ısrğa*) sözcüğü kullanılmaktadır (Eren 1999: 275).

2. Ele alacağımız ikinci sözcük ‘zırh, göğüslük, kabuk’ anlamındaki **kuyak** (< *kuyag*)’tır. Sözcüğe *Kutadgu Bilig*’de ve Çağatayca metinlerde rastlıyoruz.

vezirlik añar bérdi tamğa ayag

tuğı küvrügi birle bérdi kuyag

(Arat 1947: 1036)

“Ona vezirlik, unvan ve mühür ile tuğ, davul ve zırh verdi.”

(Arat 1959: 1036)

Çağatayca sözlüklerden *Senglah*’ta *kuyak* sözcüğü ‘zırh, *katlav* gibi bir silah olup savaş günü giyilir. Aralarındaki farka gelince, *katlav*¹ yapraklarını zırhın üstüne tuttururlar, oysa *kuyak*, araya konulur’ şeklinde açıklanmıştır (Seng. 292r6). Çağatayca metinlerden *Şiban Han Divanı* ve *Şecere-i Türk*’te de ‘cenkte giyilen elbise, zırh’ anlamıyla geçmektedir.

Şecere-i Türk’te ‘zırh, zırhı örten çelik’ anlamındaki *savut* sözcüğüyle birlikte yer aldığı görülmektedir.

Hatunıga aytdı savutını ve kuyakını çıkarıp koy bu keçe Oñ Han atlanıp barıp Çingiz Hannı evinde basadurlar

(ŞTü, 51. 20)

¹ *katlav* sözcüğü Çağatay sözlüklerinden *Senglah*’ta ‘üstü yaprak yaprak olan savaş zırhı. *Kalமாக* da denir’ şeklinde kaydedilmiştir (Seng. 267r27, 126v2, 292v6). Prof. Dr. Mustafa S. Kaçalın bu sözcüğün *katlav* < *kat+la-gu* biçiminde geliştiğini belirtmiştir (karşılıklı görüşme). Prof. Dr. Mustafa S. Kaçalın’e *kuyak* ve *katlav* sözcükleri hakkındaki görüşlerini ve elindeki malzemesini benimle paylaştığı için çok teşekkür ediyorum.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

Aynı cümlede *savut* ve *kuyak* sözcüklerinin kullanılması iki sözcüğün anlamları arasında farklılık olduğu düşüncesini ortaya çıkarmaktadır. Bu farkı *Senglah*’ta bu sözcükler için verilen bilgilere bakarak çıkartabiliriz. *kuyak* ‘astar zırh’, *savut* ise ‘yaprak zırh’ tır, bir de yine zırh anlamında kullanılan *katlav* sözcüğü vardır ki o da ‘yaprak zırh; Kalmakî ‘Kalmuk zırhı’, taşınabilir zırh, hafif kalkan’ anlamlarını taşımaktadır (Seng. 292v6; 267r27, 126v2, 292v6; 300r27).

Clauson sözcüğün *küpe* ve *yarık* 2 sözcükleriyle yakın anlamlı olduğunu belirtmiş, sözcüğün kökeni ile ilgili herhangi bir bilgi vermemiştir. Sözcüğün ‘göğüslük, zırh’ karşılığında kullanıldığını da belirtmiştir. Ayrıca Haenisch ve Kowalewski’ye dayanarak Moğolcada erken dönem bir alıntı olduğunu ifade etmiştir (Clauson 1972, 676a). DTSI’de ise sözcüğün ‘zırh’ karşılığında kullanıldığı ifade edilmiş, sözcüğün kökeni ile ilgili herhangi bir açıklama verilmemiştir (Nadelyaev vd. 1969, 464). Ölmez, sözcüğün kökenini Moğ. *kuyag* biçimine dayandırmıştır (Ölmez 2007, 211a). Bkz. Les. 983a.

Sözcük günümüz Türk Dillerinden bazılarında da yaşamaktadır. Alt. *kuyak* ‘zırh’ (Dilek 2004, 87), Tuv. *kuyak* ‘zırh, göğüslük’ (Ölmez 2007, 211a); vb.

3. Orta Türkçe metinlerinde yer alan ve ‘kalkan, zırh’ anlamındaki bir diğer sözcük de *tura*’dır. Sözcük tam olarak ‘kalkan, siper, düşmandan gizlenmek için kullanılan nesne’ anlamlarını taşımaktadır.

Sözcüğe ilk defa *Kutadgu Bilig*’de rastlıyoruz. *Kutadgu Bilig*’de 7 beyitte *tura* sözcüğü geçmektedir. (Arat 1999: 256, 1736, 4710, 5263, 6434, 6605, 6625).

kanı ol bu dünya tilep tutguçı

özinge temür kend tura yapguçı

(Arat 1947: 4710)

“Hani o bu dünyayı dileyip tutacak, kendine demir şehir kalkanı yapacak.”

(Arat 1959: 4710)

DLT’de ise ikileme içinde geçen sözcük için “*tura kalkan*: ‘düşmandan korunmak için kullanılan her şey.’” kaydı düşülmüştür.

DLT’de yer alan bir beyit içinde de sözcük geçmektedir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

yaşnat kılıç başı üze kakkıl yar-a

biçlip anıg boynu takı kalkan tura

“(Düşmanın üzerinde) kılıcını parlat ve kılıçla düşmanın boynu kesilsin, kılıcını düşmanın başı üzerine havale eyle, turası ve kalkanı kesilsin” (DLT II: 356).

tura sözcüğü Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta ‘savaş zamanında çengel ve zincirlerle bağlanan demir şerit ve levhalar, askerler onların arkasında ayakta durarak savunma yaparlar’ karşılığı verilmiştir (Seng. 173r16). Yine Veliamanof-Zernof’un hazırladığı *Dictionnaire Djaghatai-turc* adlı sözlükte sözcük ‘askerlerin savaşta ve muharebede önlerinde tuttıkları bir adam boyunda kalkan’ şeklinde açıklanmıştır (Veliamanof-Zernof 1869, 203). Taradığımız Çağatayca metinlerde bu sözcüğe rastlamadık.

Dankoff-Kelly’de *tura kalkan* yapısı içinde gördüğümüz sözcük için ‘kalkan’ karşılığı verilmiştir (DanKelly 1985, 201). EDPT’de ise *tura* 2 maddesinde sözcüğün ilk önce ‘geridekini koruyan herhangi bir nesne’ anlamında yer aldığı daha sonra ‘göğüs siperliği’ anlamı kazandığı belirtilmiştir. Clauson sözcüğün kökeni hakkında bilgi vermemiştir (Clauson 1972, 531a). Doerfer sözcüğün Moğolca, Farsça ve kimi komşu dillerde ilk anlamıyla Türkçeden alıntılandığını aktarmıştır (Doerfer 1965, 958). DTSI’de *tura I* maddesinde sözcüğün ‘sağlamlık’ anlamıyla kullanıldığı belirtilmiş, *tura kalkan* yapısı için ‘diğer silahlardan korunmaya yarayan kalkan’ karşılığı verilmiştir (Nadelyaev vd. 1969, 587).

SDD’de *tura* sözcüğü için “1. Duvarı muhafaza için yapılan tahta korumalık, siper, 2. Bahçe kapılarının üzerine beşik örtüsü tarzında yapılan tahta kaplama, çatı” karşılıkları kaydedilmiştir (SDD III, 1398).

DS’de ise *tura (I)* sözcüğü “1. Ev duvarlarına dış etkenlerden korumak için üzerlerine çakılan tahta perde, 2. Bahçe kapısını korumak için beşik örtüsü biçiminde tahtadan yapılan örtü” biçiminde anlamlandırılmıştır (DS X: 3993).

tura sözcüğü günümüz Türk dillerinde ‘kalkan, siper, düşmandan gizlenmek için kullanılan nesne’ anlamlarında yaşamamaktadır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

KISALTMALAR

Alt. Altayca

Blk: Balkarca

ÇKT: Çağatayca Kur’an Tefsiri

DS: Derleme Sözlüğü

Moğ. Moğolca

Nog: Nogayca

Rif.: Kilisli Rıfat

SDD: Türk Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi

ŞTü: Şecere-i Türk

Tuv: Tuvaca

KAYNAKÇA

ARAT, Reşit Rahmeti (1947 [1979², 1991³, 1994⁴]). **Kutadu Bilig I, Metin**, Ankara, TDK Yayınları.

ARAT, Reşit Rahmeti (1959 [1995⁵]); **Kutadgu Bilig II Çeviri**, Ankara, TDK Yay.

ATALAY, Besim Atalay (1939-1943). **Dîvânü Lûgati’t-Türk, I-IV**, Ankara, TDK Yayınları (DLT).

CLAUSON, Gerard (1972). **An Etymological Dictionary of Pre-13th Century Turkish**, London, Oxford University Press (EDPT).

—. (1960). **Sanglax, A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammed Mahdî Xân**, “E. J. W. Gibb Memorial” Series. New Series, XX, Londra (Seng.).

DANKOFF, Robert [with James Kelly] (1985). **Mahmud al-Kashgari, Compendium of the Turkic Dialects (Diwan Lugat at-Turk)**, edited and translated with introduction and indices. Cambridge, Mass. [In: Sources of Oriental Languages and Literatures, ed. Sinasi Tekin.] Part III. (DanKelly).

DİLEK GÜNER, Figen (2004). Altay Türkçesinde İkilemeler, **Bilig**, s. 28.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*

-
- DS: **Derleme Sözlüğü I-XII**, Ankara, TDK Yayınları.
- DOERFER, Gerhard (1965). **Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen II**, Wiesbaden.
- NADALEYAEV V. M, *vd.* (1969). **Drevnetyurkskiy Slovar'**, Nauka, Leningrad (DTSl).
- EREN, Hasan (1999). **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü**, Ankara.
- LESSING, F. D. (1960). **Mongolian-English Dictionary**, Los Angeles.
- ÖLMEZ, Mehmet (2007). **Tuwinischer Wortschatz (Tuvacanın Sözcükleri)**, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.
- Kilisli, Rifat (1924). **İbnü Mühenna Lugati**, İstanbul.
- ÖLMEZ, Zühal (2003). **Şecere-i Türk'e Göre Moğol Boyları**, İstanbul, Kebikeç.
- SDD: **Türk Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi I-IV**, İstanbul, TDK Yay.
- TAŞ, İbrahim (2001). "Çağatayca Kur'an Tefsiri 21a-41b (Giriş-Metin-Dizin)", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- TEKİN, Talat (1987). **Tuna Bulgarları ve Dilleri**, Ankara, TDK Yayınları.
- VELİAMANOF-ZERNOF, V. V. (1896). **Dictionnaire Djaghatai-turc**, Petersburg.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/3 Spring 2009*